

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Asif HACIYEV (ŞİRVANELLİ)

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun şöbə müdiri

e-mail: haciyev_asif@mail.ru

“TÜRKMEN KİTABI”: OXUNUŞ VƏ ŞƏRHLƏR

Açar sözlər: kitab, Dədə Qorqud, mətn, əlyazma, oxunuş, şərh, söz, məna

THE TURKMAN BOOK: READINGS AND COMMENTS

Summary

Turkish is one of the oldest ethnic groups that passed its history in the form of epics. If these are the patriotic warriors who created the history of heroism, ozans are those who made them and spread them among the people. But some writers, fearing that these stories could be forgotten, gave them eternal life by translating them into writing. One of the oldest legends transcribed in the script is also related to the name of Dede Gorqud. Different views were also made about the existence of other copies of this collection of stories (Dresden and Vatican) that came to the world of science. Finally, in 2019, a new manuscript, directly related to the Dede Qorqud epic, was discovered and published by various publishers in Turkey. The text of the manuscript consists of rhythmic passages dedicated to Islam's religious and national-moral values, as well as ancient traditions, and the story of Kazan khan's killing of seven-headed dragon. The work was written in the late 19th century in Azerbaijani Turkish. Therefore, it was necessary to present the text of the work with Azerbaijani graphics. During the transcription of the manuscript, comments were given, taking into account the different reading and interpretation of some ancient words. At this time, references to dictionaries, works of classical artists were used as sources.

Keywords: book, Dede Qorqud, text, manuscript, read, commentary, word, meaning

«ТУРКМЕНСКАЯ КНИГА»: ЧТЕНИЕ И КОММЕНТАРИИ

Резюме

Турки – один из древнейших этносов, передающий свою историю из поколения в поколение в форме эпосов. Это патриотические воины, которые создали историю героизма, и озаны, которые слагали эпосы и распространяли их среди людей. Но некоторые хозяева пера, опасаясь, что эти истории могут быть забыты, дали им вечную жизнь, переведя их в письменную форму. Одним из древнейших эпосов, перенесенных на письмо, является эпос Деде Коргуд.

Были высказаны различные мнения о существовании других образцов этого сборника сказаний, пришедших в научный мир из экземпляров Дрездена и Ватикана. Наконец, в 2019 году была обнаружена новая рукопись, напрямую связанная с эпосом «Деде Горгуд» и опубликована различными издательствами в Турции.

Текст рукописи состоит из ритмических отрывков, посвященных древним традициям, религиозным и национально-нравственным ценностям Ислама, и рассказа, где Газан хан убивает семиглавого дракона. Произведение было написано в конце XVIII века на азербайджанском турецком языке. Поэтому возникла необходимость представить текст произведения с азербайджанской графикой. Во время транскрипции рукописи, были сделаны комментарии с учетом различного прочтения и интерпретации некоторых древних слов. В это время в качестве источников использовали словари, произведения классических авторов.

Ключевые слова: книга, Деде Коргуд, текст, рукопись, чтение, комментарий, слово, значение

Qədim bir etnos olaraq türk minillikləri aşan tarixini mif, rəvayət, dastan və s. formalarda düzüb-qoşmaqla yaşatmış və bununla da qazandığı uğurların, saysız qələbələrin, zamanın müxtəlif dövrlərində düşdüyü çətinliklərin, məğlubiyyətlərin səbəbini araşdırmağa

çalışmışdır. Təbii ki, bu nümunələr yüksək bədii təfəkkürə malik yaradıcı insanların söz süzgəcindən keçərək daha zəngin çalarlar qazanmaqla nəsildən-nəslə ötürülmüş və onları öz gələcəklərini ulu əcdadların verdiyi həyat təcrübəsi əsasında qurmağa yönəltmişdir. Bunun nəticəsidir ki, xalq onu qələbələrə aparan yenilməz igidlərini və həmin igidlər haqqında nəğmələr, dastanlar qoşan sənətkarlarını heç vaxt unutmamışdır. Belə əfsanələşmiş şəxsiyyətlər sırasında Qazan xan və Dədə Qorqudun adı xüsusi olaraq keçməkdədir. Qalın Oğuz elinin bəylər bəyi Qazan xan bütün türk dünyasının ən möhtəşəm eposu sayılan “Dədə Qorqu kitabı”nın baş qəhrəmanındırsa, müdrik el ağsaqqalı ozanlar ozanı Dədə Qorqud bir müqəddimədən və 12 boydan ibarət bu dastanlar toplusunun əsas yaradıcısıdır. Eposun mətnindən aydın olur ki, Qazan xan və onun başçılıq etdiyi igidlər şərəflə, namusla yaşamağı, ulu Tanrıya sığınaraq ata-anaya, elə-obaya, dövlətə sədaqətlə xidmət etməyi özlərinə hünər bilmiş, bu yolda canlarından keçməyə hazır olmuşlar. Ozanlar ozanı Dədə Qorqud bu hünəri boylar şəklində düzüb-qoşmaqla kifayətlənmiş, həm də özündən sonrakı nəsillərə ozanlarına el-oba arasında yayacağı vəsiyyət etmişdir. Eposun Vatikan nüsxəsində “Hekayəti-Qazılıq qoca oğlu Yegnəg bəg” boyunun sonunda belə bir cümlə var:

“Dədəm Qorqud gələbənəni soyladı, gör ki, nə söylədi, xanum:

– Bu oğuznamə Yegnəgin olsun, – dedi, – bəndən sonra alp ozanlar söyləsin, alnı açuq comərdlər diñləsün, – dedi.” (V-92, 3-5).

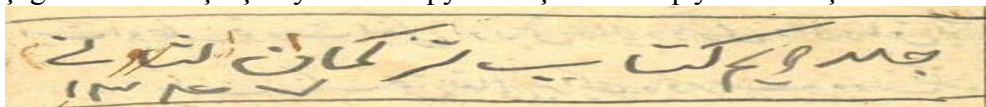
Beləliklə, Dədə Qorqudun soyladığı soylar, boyladığı boylar nəsillər dəyişdikcə ozanlar tərəfindən böyük el şənliklərində, toylarda, məclislərdə dövrün ruhuna uyğun söylənilməklə yayılmış, böyük bir zaman keçidindən sonra unudula biləcəyi ehtimal olunaraq, görünür, hansısa bir xanın sifarişi ilə müəyyən hissəsi yazıya alınmaqla əbədi sənət abidəsinə çevrilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, orta əsrlərə aid olduqca azsaylı yazılı mənbələrdə həm Qorqud, həm də eposun bəzi qəhrəmanları haqqında epizodik səciyyə daşıyan mətn nümunələrinə, ötəri məlumatlara, xatırlamalara rast gəlinəndə, son dövrlərə qədər eposun Drezden və yarımçıq Vatikan nüsxəsindən əlavə yeni bir nüsxəsi tapılmamışdır. Lakin 2019-cu ilin əvvəllərində türkiyəli tədqiqatçı alim Mətin Ekici İran sakini Vəli Məhəmməd Xoca tərəfindən ona “Pdf” formatında təqdim edilən 61 səhifəlik bir əlyazma əsasında Dədə Qorqudun adı ilə bağlı yeni bir əsəri çap etdirməklə (Ekici 2019) bütün türk dünyasının, xüsusilə qorqudşünaslığın gözləntilərinə ümid işığı saçdı. Əsəri “Türkmənistan/türkmən səhra nüsxəsi” kimi oxuculara təqdim edən müəllif onun daxili quruluşu, özəllikləri, yazarı, dili, tarixi haqqında yığcam şəkildə bəhs etdikdən sonra orijinal mətni ilə birgə müasir türk əlifbasından çıxış edərək transkripsiyasını, Türkiyə türkcəsinə çevirməsini və işləklidən düşmüş bəzi sözlərin lüğətini vermişdir. Elmi mühitdə yüksək səviyyədə qarşılanmasına baxmayaraq, alimin soylamalardan və Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi ilə bağlı hekayətdən ibarət əlyazmanı “Dədə Qorqud kitabı”nın üçüncü nüsxəsi hesab etməsi qorqudşünaslıqda əks arqumentlərlə qarşılandı (bu haqda ətraflı bax: Qafarlı R., Rzasoy S. 2019) və bu da öz növbəsində geniş polemikaya gətirib çıxardı. Demək olar ki, eyni vaxtda əlyazmanın Yusuf Azmun tərəfindən “Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması” (Azmun Y. 2019) və gənc tədqiqatçılar N.X.Şahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzad tərəfindən “Dədə Qorqud kitabının Günbəd yazması” (Shahgözü N.Kh., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. 2019) adları altında araşdırılması ona olan elmi marağın gücündən xəbər verir. Biz əsərlə ilk dəfə N.X.Şahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzadın “Modern Türklük Araşdırmaları Dergisi”ndə dərc olunan araşdırma vasitəsilə tanış olduq. Təhlil göstərir ki, müəlliflər adı, qrafikası, strukturu, “Dədə Qorqud” boyları ilə bağlılığı, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri daxil olmaqla əlyazmanı daha ətraflı tədqiq etmiş, mətnin Türkiyə türkcəsinə uyğun latın qrafikası ilə transkripsiyasını vermiş, səhifələr və sətirlər üzrə işlənmə məqamları və izahı

göstərilməklə sözlüyünü tərtib etmişlər. Bundan əlavə, həmin tədqiqatda müasir yazılışda fars qrafikası ilə mətni və əlyazmanın fotofaksimilesi də öz əksini tapmışdır (Biz mətni oxuyarkən məhz bu faksimiledən (GY, s. 310-374) istifadə etmişik). Girişdə kitabın kalligrafik baxımdan ətrafı şərhindən məlum olur ki, o, 236 x 146 mm ölçülü 31 vərəqdən ibarətdir. Əsər qamış qələm və qara mürəkkəblə yazılmışdır. Müəlliflər 1 vərəqdəki səhifələri a və b hərfləri ilə nömrələdikləri üçün həcmi 31a kimi alınmışdır. Mətni təşkil edən soylamalar bir-birindən boş buraxılmış sətir vasətilə ayrılmışdır. Buna görə də müəlliflər mətni təşkil edən hissələri [] orta mötərizə içərisində verdikləri Roma rəqəmləri ilə sıralayaraq onun 25 hissədən ibarət olduğunu qeyd etmişlər. Maraqlıdır ki, Ekici bu göstəriciyə görə soylamaların sayını 23 olaraq müəyyənləşdirir (EM, s. 20). Hər səhifə əksər hallarda 14, bəzən isə 12-13 sətirdən ibarətdir.

Yusuf Azmun nəşrini səciyyələndirən başlıca cəhət isə əlyazmadakı soylamaların misralar üzrə parçalanaraq verilməsidir. O da mətnin müasir Türkiyə türkcəsində çevirməsini, bəzi sözlərin izahı ilə bağlı sözlükçəsini işləmiş, sonda fotofaksimilesini vermişdir.

Hər nəşrin öz gözəlliyi olmasına baxmayaraq, onların üçündə də mətn müasir Türkiyə türkcəsinin qrafikasına uyğun transkripsiya edilmişdir. Lakin əsərin məhz Azərbaycan türkcəsində yazılması onun müasir Azərbaycan oxucusu üçün anlaşılılı oxunuşda verməyi zəruri vəzifə kimi ortaya qoyur. Ona görə də bu böyük məsuliyyətin altına girərək əlyazma üzərində işləməklə bərabər, digər nəşrlərdə mübahisəli verilən oxunuş və izahları şərhlər şəklində qeyd etməyi lazım bildik. Bununla yanaşı, belə bir faktı da bildirmək istəyirik ki, ilkin variant tamamlandıqdan sonra əlyazmanın prof. Ramiz Əsgər tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması” (Bakı, 2019) adı altında Azərbaycan qrafikasında nəşr edildiyini öyrəndik. Əsəri şəxsən müəllifin özündən alsaq da, öz tədqiqatımızı tamamladığımız üçün onu təhlilə cəlb etmək işini digər tədqiqatçıların öhdəsinə buraxdıq.

Əsas məsələyə keçməzdən öncə, 2 problemə münasibət bildirmək istərdik. Birincisi əsərin adı ilə bağlıdır. Əlyazmanın 10-cu səhifəsinin (biz səhifələməni rəqəmlərin adı sıralaması, yəni 1,2, 3...61 verməyi lazım bildik) 2-ci sətirdən sonrakı boşluqda fərqli xətlə üst və aşağı tərəfindən çərçivəyə alınaraq yazılmış belə bir qeyd verilmişdir:

GY nəşirləri onu “Cildi-duyumi-kitabi-türkman lisani 1347” kimi oxuyaraq, “Türkmen Lisani kitabının ikinci cildi” kimi açıqlamışlar. Onların belə bir fikri ilə tam razılaşırıq ki, bu qeyd kitab sahibinə məxsusdur. O, əlyazmanın birinci vərəqinin istifadəsiz vəziyyətdə düşdüyünü görərək, əsərin adını hicri tarixi ilə 1347 (miladi tarixlə 1918/29) ildə həmin yazı ilə bərpa etməyi lazım bilmişdir (GY, s. 154). Lakin “lisani” sözü istər yazılışına, istərsə də mənasına görə yerinə düşmür. Ona görə də Yusuf Azmun əlyazmada hərf buraxıldığına istinad edərək “lisani” sözünü “(E)l sani” sözünün yanlış yazılışı kimi verməklə həmin qeydi “Cild-i Düyyüm-i Kitab-ı Türkmen (E)l-Sani 1347 [= Türkmen Kitabı'nın İkinci çildi – İkinci 1347]” kimi oxumuş və açıqlamışdır (YA, s. 12). Əgər belədirsə, “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının “Dədə Qorqud kitabı” şəklində təqdim edilməsinə istinadən, “Kitabi-türkman” əlyazmasını da “Türkman kitabı” kimi adlandırılması daha məntiqli səslənir.

İkincisi, fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə, XVIII əsr Azərbaycan türkcəsinə aiddir (Ercilasun 2019: 12-14). Lakin bəzi sözlərin yazılışında fərqli cəhətlər özünü göstərir ki, bunlardan biri qaf ق ilə yazılmalı “Qazan” adının geyn غ ilə, -dan//-dən hal şəkilçisinin isə sağır nunla yazılması faktı ilə bağlıdır. Görkəmli alim Ərcilasun nəşrlərdə əlyazmaya uyğun transkripsiya edilmiş oxunuşlara münasibət bildirərkən, bunu nüsxə

katibinin tələffüzü ilə bağlayaraq, türkcənin heç bir dönəmi və sahəsinə məxsus xüsusiyyət hesab etmir (Ercilasun 2019: 14). Lakin “Türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatika” kitabında –dañ//-dəñ çıxışlıq hal şəkilçisinin tarixən bəzi qıpçaq dillərində işləndiyi də göstərilir (TDTMQ, s.108-112) ki, əsərin əlyazmasına sadıq qalaraq biz də eyni şəkildə verməyi qərara aldığımız.

Faktlar göstərir ki, əlyazmanın dilində daha qədim dövrlərə aid sözlərə tez-tez rast gəlinir. Bu onunla bağlıdır ki, soylamaların böyük əksəriyyəti çox-çox əvvəllərə, dəqiq desək, Dədə Qorqud zamanına aiddir. Söyləyici ozanın nitqində bəzi qədim sözlər əvəzlənilsə də, bir çoxu ilkin variantda getmişdir. Ona görə də biz mübahisəli sözlərin açıqlanması zamanı “Dədə Qorqud kitabı” ilə yanaşı, Mahmud Kaşğari, İbn Mühənnə, Əbu Həyyan, Radlov lüğətlərinə, həmçinin klassik Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərinə, xüsusilə tarixi baxımdan əsərlə yaxınlıq təşkil edən “Koroğlu” eposunun XVIII-XIX əsrlərdə yazıya alınmış şeir nümunələrinə, həmçinin XIX əsrin əvvəllərində yazıya köçürülmüş Təbriz variantına müraciət etməli olduq.

Burada daha bir məsələyə münasibət bildirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Məlumdur ki, “boy” sözü qorqudsünaslıqda dastan, “soy” sözü isə nəzm şəklində qoşulub qopuzun müşayiəti ilə oxunan nəgmə kimi qəbul edilib. Fikrimizcə, “soy” sözü həm də tərif, mədh anlamını ifadə edir. Klassik ədəbiyyatımızda mədhiyyə janrı nəyi bildirirsə, “soy” istilahi da ozan sənətində eyni funksiyani daşımışdır. Başqa sözlə, ozanın düzüb qoşduğu soylar (Drezden nüsxə katibi onun qarşılığı olaraq bəzən “soylama” terminindən də istifadə edib: D-12, 7; D-13, 10; D-21,4) daha çox təbiət təsvirinin, qəhrəmanın, yaxud yüksək əxlaqi dəyərlərin mədh edilməsi ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, hər iki söz canlı xalq dilində son dövrlərə qədər işləkliyini saxlamışdır:

Aşıq Roşan əbəs yerə boy deməz,
Öz gözüynən görməyincə söyləməz,
Qoç Koroğlu kimsədən bak eyləməz,
Doğru desəm, Hindistandan bac alur.

(Koroğlu 2005: 497).

Məclis başında durubsan,
Kimə çatar soyun, Eyvaz?!
Qaşlarını nə qurubsan,
Bürçə bənzər boyun, Eyvaz!

(Koroğlu 1956: 105).

Araşdırmalar göstərir ki, ulu Qorqudun adı ilə bağlı olub ozanların dilində dövrün, zamanın ruhuna uyğun yeni çalarlar qazanmaqla zənginləşən soylar (soylamalar) və boyar hələ uzun müddət xalq arasında yaşamışdır. Sonrakı dövrlərdə, konkret olaraq, XVII-XVIII yüzilliklərdə ozan sənətinin tamamilə süquta uğraması aşıq sənətinin çiçəklənməsi, inkişafı ilə əlaqələndirilir. Lakin ozan soylamalarını və Qazan xanın adı ilə bağlı bir hekayəti özündə birləşdirən “Türklman kitabı” əlyazmasının tapılması götürür ki, hətta həmin dövrdə də ozan sənətinə maraq tamamilə ölməmişdir.

Qeyd. *Qalın qara (yağlı) rəqəmlər səhifələrin, sözlərin əvvəlində kiçildələrək üstə verilmiş rəqəmlər səhifədəki sətirlərin, sözlərin və ya cümlələrin sonluğu üzərində eyni qaydada sıralama ilə verilmiş rəqəmlər isə şərhlərin nömrəsini bildirir.*